

**ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУҒАТЛАРИДА
ФАЛСАФАГА ОИД ТЕРМИНЛАРНИНГ СТАТИСТИК
ТАВСИФИ**

*Бердибекова Хулкар Мавлоновна,
Жиззах давлат педагогика университети таянч докторанти*

Аннотация: Ушбу мақолада фалсафага оид терминларнинг изоҳли лугатда берилиши билан боғлиқ муаммолар ва уларнинг таҳлили келтирилган бўлиб, уларнинг лексикографик такомиллаштириши масаласи ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: термин, фалсафа, помета, лугат, изоҳ, тартиб, тамойил, лексикография, мақола, мисол.

**СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ТЕРМИНОВ ПО
ФИЛОСОФИИ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ УЗБЕКСКОГО
ЯЗЫКА**

*Бердибекова Хулкар Мавлоновна,
докторант Джизакского государственного педагогического
университета*

Аннотация: В данной статье представлены проблемы, связанные с определением философских терминов в толковом словаре и их анализом, а также обсуждается вопрос их лексикографического совершенствования.

Ключевые слова: термин, философия, помета, словарь, объяснение, порядок, принцип, лексикография, статья, пример.

**STATISTICAL DESCRIPTION OF TERMS ON
PHILOSOPHY IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE
UZBEK LANGUAGE**

*Berdibekova Hulkar Mavlonovna,
doctoral student of Jizzakh State Pedagogical University*

Abstract: This article presents problems related to the definition of philosophical terms in an explanatory dictionary and their analysis, and discusses the issue of their lexicographic improvement.

Key words: term, philosophy, pometa, dictionary, explanation, order, principle, lexicography, article, example.

Кириш. Умумий изоҳли лугатлар ҳар қандай тилшуносликнинг лексикография соҳасида амалга ошириладиган йирик ишлардан

бири. Зеро, унда умумхалқ бойлиги – тилнинг бутун салобати, барча услубга хос сўз, ибора, турли соҳага оид терминлар ўз аксини топади. Шу билан бирга, ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалга ошаётган катта ўзгаришлар, дунёнинг ривожланган жуда кўп давлатлари билан алоқаларнинг тобора кучайиб бораётганлиги қисқа фурсатлар ичида ўзбек тили, айниқса, унинг лексикаси ривожига сезиларли таъсир кўрсатди. Ана шундай омиллар таъсирида ўзбек тилининг луғат таркибида юз берган жиддий ўзгаришлар сабаб ўзбек тилининг замон талабига жавоб берадиган кўп жилдли изоҳли луғатини тузиш, нашрга тайёрлаш ва чоп қилиш ишлари амалга оширилди.

Бугунги кунгача ўзбек тилининг катта ҳажмда сўз бойлигини, тилнинг адабий тил меъёрларини, ўзбек тилининг қўлланиш ҳолатини (қисман) кўрсатиб берувчи изоҳли луғатлар икки марта яратилган. 1981 йилда яратилган Ўзбек тилининг изоҳли луғати икки томдан иборат. Икки томли Ўзбек тилининг изоҳли луғатидан фарқли равишда анча тўлдирилган ва таҳрир қилинган ҳолда нашр этилган 5 жилдли ЎТИЛ ҳам кенг фойдаланувчилар аудиторияси учун ўзбек тили бўйича бебаҳо манба экани, шубҳасиз. Ушбу луғатлар нафақат тилдан фойдаланувчилар учун, балки тилшунослик соҳаси учун ҳам қимматли материал. Чунки ўзбек луғатчилигида бу каби йирик лексикографик манба яратилиши луғатшуносликда ўзига хос ютуқ деб қаралиши билан бирга, соҳада янги босқични бошлаб берди деб айта оламиз.

Таъкидлаш керакки, ушбу луғатларда (2 томли ва 5 жилдли) тилнинг луғат яратилган даврдаги ўзбек тили ҳолатининг улкан қисми акс этган. Сўз бирикмалари, иборалар билан биргаликда ҳаётнинг турли соҳаларига тегишли терминлар ҳам луғатдан ўрин олган.

Мавзуга оид адабиётларнинг тахлили. 1981 йилда яратилган Ўзбек тилининг изоҳли луғати ўзбек халқи тарихида биринчи марта нашр этилди. 1952 йили ВКП Марказий Комитетининг Сиёсий Бюроси Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Туркменистон ва Молдавияда русча-миллий луғатлар тузиш ҳақида қарор қабул қилган. Бу луғатларни нашр этиш Давлат – хорижий ва миллий тиллар луғатлари нашриётига топширилган эди. Шундан кейин Ўзбекистон ССР ФА Тил ва адабиёт институти лексикографлари билан мазкур нашриёт ходимлари ўртасида мустаҳкам ва самарали ҳамкорлик натижасида 50 минг сўзли бир томли «Русча-ўзбекча луғат» (М., 1954) ва 40 минг сўзли бир томли «Ўзбекча-русча луғат» (М., 1959) тайёрланди ва нашр этилди.

Шундай қилиб, икки тилли луғатлар, хусусан «Ўзбекча-русча луғат» устидаги барча ишлар, маълум даражада, Изоҳли луғатни яратиш учун тайёргарлик бўлди. Бу ишлар давомида ўзбек тилининг Изоҳли луғати ва ўзбекча-русча луғатларнинг тузилиши учун умумий бўлган кўпгина

масалалар амалий равишда ҳал этилди. Луғатда бош сўзларнинг шакли, сўз танлаш принциплари, сўзларнинг маъно, стилистик, грамматик характеристикаси, лексикографик белгилар системаси ҳақидаги масалалар ана шундай масалалар жумласидандир.

Ўзбекистонда амалий лексикография соҳасида эришилган муваффақиятлар икки тилли луғатларнинг муайян лексикографик масалаларни ҳал этишда орттирган бой тажрибасини ва камчиликларини ёритишга бағишланган бир қатор илмий ишларни юзага келтирди. Улар ўзбек тилининг изоҳли луғатлари учун ҳам, шубҳасиз, катта аҳамиятга эга бўлди. Бундай ишлардан А.К.Боровковнинг «Из опыта составления русско-национальных словарей» номли мақоласини (Лексикографический сборник, вып. I, М., 1957), Э.В.Севортяннинг «Некоторые вопросы тюркской лексикографии» мақоласини (Лексикографический сборник, вып. III, М., 1958), шунингдек, Г.Н.Михайловнинг «Опыт лексикографического исследования узбекско-русских словарей, изданных в советский период» (Тошкент, 1961), К.А.Шарафутдинованинг «Раскрытие значений слова в двуязычном узбекско-русском словаре» (Тошкент, 1963), Т.Аликуловнинг «Полисемия существительных в узбекском языке» (Тошкент, 1966), С.Ф.Акобировнинг «Лексикографическая разработка терминологии в двуязычных словарях» (Тошкент, 1969), А.Турабоевнинг «Лексикографическое оформление глагольных форм в тюркско-русских словарях» (Тошкент, 1971) номли диссертация ишларини кўрсатиш мумкин. Бу ишларда ўзбек тили изоҳли луғатининг муаммолари бевосита қўйилмаган бўлсада, икки тилли луғат масалалари билан боғлиқ ҳолда қаралади. А.А.Йўлдошевнинг «Принципы составления тюркско-русских словарей» номли китоби (М., «Наука», 1972) ҳақида ҳам худди шундай дейиш мумкин. Ундан кейин ҳам ўзбек тили изоҳли луғатини тузишнинг муайян масалаларига бағишланган айрим ишлар юзага келди.[1] Бу каби ишлар ўзбек тилининг юқорида таъкидланган биринчи изоҳли луғатини тузиш учун асос бўлди ва унинг илмий базасини юзага келтирди, лекин изоҳли луғатни тузиш учун бевосита асос бўлган луғат 1959 йилда нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат»дир. Унда ўзбек лексикографиясининг тажрибаси умумлаштирилган, ҳозирги замон ўзбек тилининг лексик-семантик системаси, ўтган даврда шаклланган нормалари биринчи марта кенг тавсифланган. Мазкур «Ўзбекча-русча луғат» нормативлик принципига асосланган. Изоҳли луғат ҳам ўзбек тилининг норматив луғатидир.

Тадқиқот методологияси. Миллий истиқлолнинг қўлга киритилиши ва бунинг натижасида тил сиёсатида юзага келган жиддий ўзгаришлар давр талабига жавоб берадиган, янги ва кўп жилдли изоҳли луғатни

тузиш эҳтиёжини юзага келтирди. Шу зарурат асосида ҳукуматнинг махсус қарори билан Давлат дастурига ўзбек тилининг янги изоҳли луғатини яратиш ва уни чоп этиш вазифаси киритилди.[12,45] Натижада 2008 йилда Ўзбек тилининг 5 жилдли изоҳли луғати дунё юзини кўрди. Мазкур луғатни тузишда 1981 йилда яратилган луғат материалларидан фойдаланилган, аммо унинг тўлдирилган, қайта ишланган, тузатишлар киритилган нашри эмаслиги таъкидланади[3,10]. Ўзбек тили XX асрнинг 2-ярмида, хусусан, кейинги ўн йилида янги-янги сўзлар, сўз шакллари ва ифода воситалари билан бойиди, шу билан бирга, сифат жиҳатидан ҳам анча ўзгарди. Унда янги меъёр (норма)лар, янги хусусиятлар шаклланди ва ривожланиб бормоқда. Бундай ўзгаришлар тилнинг фонетик таркиби ва алифбосида ҳам, имло ва талаффузида ҳам, морфологик ва лексик-семантик тузилмасида ҳам, стилистикаси ва грамматик қурилишида ҳам озми-кўпми ўз аксини топди. Айниқса, ўзбек тили лексикасида катта ўзгаришлар содир бўлди. Ўзбекистонда саноат, қишлоқ хўжалиги, фан, техника ва маданиятнинг беқиёс тараққиёти, мамлакатимизда янги иқтисодий ислоҳотлар ҳамда бозор муносабатларининг ривожланиши билан боғлиқ ҳолда ўзбек тили луғат таркибида жуда кўп янги сўзлар ва терминлар юзага келди. Кўпгина сўзларнинг маъноси ўзгарди, кенгайди, айрим сўзларнинг маъноси янада аниқлашди, ўзаро фарқланди. Буларнинг деярли барчаси беш жилдли луғатда ўз ифодасини топган.

Луғатнинг бирламчи вазифаси ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик бойлигини тўплаш ва тавсифлаш бўлибгина қолмай, унинг меъёрларини белгилаш ва барқарорлаштиришдан иборат. Бир пайтнинг ўзида у нутқ маданиятининг юксалишига ҳам хизмат қилади.

Тахлил ва натижалар. Юқорида айтилганидек, ўзбек тилининг изоҳли луғати норматив луғатдир. Унинг меъёрийлиги шундан иборатки, луғатда адабий тилнинг имло, талаффуз, сўз яшаш ва уни ишлатиш меъёрлари тавсия этилади. Бунинг учун сўзлар луғатга, ўзларининг умуммиллий адабий тилга муносабати, унда тутган ўрни ва қўлланиш доирасига кўра танлаб киритилган. Луғатда ҳар бир сўзнинг мақбул ёзилиш шакли, (ўзлашма сўзларнинг) келиб чиқиши – этимологияси, зарур ҳолларда, талаффузи кўрсатилган, маъноси (ёки маънолари) аниқланган ва изоҳланган, сўзларнинг аниқланган маънолари ва шу маъноларда тўғри қўлланиши ўзбек бадий ва илмий адабиётидан, матбуотдан олинган мисоллар – иқтибослар билан далилланган.[3,9] Ўзбек тилининг мазкур изоҳли луғатини тузишга киришишдан олдин катта тайёргарлик ишлари олиб борилган. Бадий адабиёт намуналарига таяниб, луғатнинг лексик асоси – луғат картотекаси фондини тўлдириш ва бойитишга алоҳида эътибор берилган. Чунки тилнинг бойлиги ва меъёрлари, аввало, сўз усталарининг асарларида акс этади, сайқал топади. Натижада

картотека фондида ўзбек ёзувчилари асарларидан ҳамда ўзбек тилида нашр этилган ижтимоий-сиёсий, илмий-техникавий, диний-фалсафий, илмий-оммабоп асарлар, дарсликлардан, вақтли матбуот ва қисман бошқа тиллардан ўзбекчага қилинган таржималардан олинган уч миллионга яқин мисол-карточка тўпланган.[3,8] Айтиш жоизки, ўзбек тилининг мавжуд изоҳли луғати (5 жилдли) кенг хронологик доирада ўзбек тилининг бутун сўз бойлигини эмас, балки ҳозирги замон ўзбек тилининг кенг истеъмолдаги сўз бойлигини тўплаш ва тавсифлаш[3,7] ни ўзига мақсад қилиб қўйганлиги, изоҳли луғатни тузиш кўп йиллик, катта меҳнат талаб қилувчи жараён эканлигини инобатга олган ҳолда, шу кунгача яратилган 2 томли (1981 йилда) ва 5 жилдли (2008 йил) ўзбек тилининг изоҳли луғатларининг тузилиши, унда бирликларнинг берилиши, иллюстратив мисоллардан фойдаланилиш ҳолатини ўрганар эканмиз, хусусан, биз тадқиқот учун объект сифатида танлаган фалсафий терминлар борасида бир қатор муаммоли саволларга ечим изладик.

Хулоса. Луғатлардаги тил бирликлари тилдан фойдаланувчиларнинг барчасининг тилдан фойдаланиш эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда – табақалаштирмасдан танлаб олинган, деб ҳисоблаймиз. Зеро, умумий характерга эга изоҳли луғатларнинг яратилиш талабларидан бири ҳам мана шу. Аммо юқорида саналган луғатларда фалсафий термин пометаси билан келтирилган терминларнинг луғатга минглаб фалсафий терминлар орасидан танлаб олинмиш, шунингдек, улар учун иллюстратив мисоллар бериш мезони бўйича аниқ тасаввур шаклланишига асос топа олмадик. Зеро, уларнинг қўлланиш частотасига кўра рўйхатда юқорида турганлари ёки энг фаоллари танлаб олинганлигига ўхшаш жиҳат кўзга яққол ташланмайди. Қолаверса, 2 томли ЎТИЛда келтирилган фалсафий терминлар 5 жилдлида терминлик позициясидан ё маҳрум бўлган ёки аксинча. Тўғри, муаллифларнинг бунга жавоб берадиган изоҳ келтириши вазифалари доирасидан ташқари жиҳатдир, аммо терминнинг бутун халқ фойдаланиши учун яратилган изоҳли луғат учун танланишида маълум қоидалар ва умумий мезонларга таянилиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Адабиётлар

1.Акобиров С. Ф. Ўзбек тили луғатининг баъзи бир масалалари. — «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари», 1960; 250 б.

2.Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 10 сентябрдаги 311-сонли қарори ва унга илова қилинган давлат дастури

3.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2006. – Б.500.